

Kuidas me mõistame ööpäeva

Asta Õim

Teesid: Artiklis on vaatluse all mõiste *ööpäev* ja selle jaotused eesti keeles. Keeleandmete toel püütakse selgust saada, kuidas eestlane mõtestab ööpäeva, millistel sisulistel kaalutlustel *ööpäeva* ja *päeva* periodiseeritakse ning kas erinevates keeltes on periodiseerimisalused samad või erinevad. Eesti keeles mõistetakse valget aega kui tööpäeva. Sellest seisukohast on *hommik* kui produktiivne lõik päevast detailselt osadeks jaotatud ning ulatub ajaliselt kuni lõunani. Seevastu *õhtut* mõistetakse ajalise tähenduse kõrval ka kui töö lõpetamist ja üleminekut puhkeajale mis tahes ajal alates lõunast (*kell kaks jäädigiuba õhtule, õhtule saadi alles loojangu eel*).

Märksõnad: fraseoloogia, kujundisemantika, leksikon, reaalne ja naiivne maailmapilt, ööpäev

Sissejuhatavat

Astronoomias mõistetakse ööpäeva all ajavahemikku, mis vastab ühele Maa täispöördele Päikese või tähistaeva kui tausta suhtes (EE 10: 627), päev on ajavahemik päikese tõusu ja loojangu vahel, öö tähendab ajavahemikku päikese loojangust päikesetõusuni. Kõikides ajamõõtmisüsteemides jaotatakse ööpäev 24 tunniks. Ametlikus kasutuses on ööpäev ajavahemik keskööst keskööni.

Igapäevane aja tajumine ja arvestamine, ka ööpäeva lõikes, on seotud inimese kogu elutegevusega, ühise tegevuse iseloomuga ning võib seega kultuuriti suuresti erineda. Ajafaktor ei esine ka kultuuritervikus ühtlase intensiivsusega, vaid muutub oluliseks seal, kus on tegu kindla kestusega ja korduva tegevusega, näiteks mingi põllukultuuri lõikusaeg või üldse põllutööde igapäevane või aastasisene rütm (Vahtre 1991: 3).

Eestlane on jaotanud aasta laias laastus talveks ja suveks, selle aluseks on töö iseloom: talviti olid põhilisteks tubased tööd, suviti välitööd. On täiesti ootuspärane, et pimedaja ja valge aja osatähtsuse muutumisega muutub ka ini-

meste elurütm ning sellest tulenevalt on päeva kui valge aja periodiseerimine suvel ja talvel pisut erinev. Valget aega on liigendatud palju detailsemalt kui pimedat aega. See on ka mõistetav, sest valge aeg oli varem eestlase elatise (maaviljeluse ja karjakasvatuse) seisukohalt eriti vastutusrikas, töömahukas ja pikk. Eesti rahvakalendri on oma põhisisult töökalender (vt Hiimäe 1981: 5 jj).

Allpool vaatame keeleandmete najal, milline on kunagi olnud ja milline on tänapäeval eestlaste arusaam ööpäevast ning kuidas seda jaotatakse.

Tavaliselt mõistetakse ööpäeva sarnaselt päikese ringkäiguga taevas, kus keskpäev on ööpäeva ringi kõrghetk ehk pöördepunkt ja kesköö on ööpäeva madalaim hetk. Päeval on päike taeva vallas (valge aeg) ja öösel maavallas (pime aeg): *päev läheb maha, jumala valda* (Wiedemann 1973: 782).

Päikese ilmumine silmapiirile ja selle silmapiirilt kadumine ei organiseeri üksnes inimese arusaama ajast, vaid ka ilmakaartest: *hommik* tähendab 'ida', *hommikumaa* 'idamaa', *õhtu* 'lääs', *õhtumaa* 'läänemaa', *õhtukaar*, *põhja-õhtu* 'vananenud nordvest, loe', *lõuna-õhtu* 'vananenud süüdvest, edel'. Ilmakaarel, kust päike paistab keskpäeval, ei olegi eesti keeles muud nimetust kui *lõuna* (*maakaardil on põhi üleval, lõuna all*).

Ööpäeva esmane loomulik jaotus on ööks ja päevaks. See kajastub nimetuskeski ööpäev (vrd saksa *Tag und Nacht*, inglise *day, day and night*, vene *сутки*). Eesti keeles nagu saksa ja inglise keeleski peame ööpäeva silmas ka siis, kui kasutame sõna *päev*: *algas uus päev, aastas on 365 päeva*. Päev on ööpäeva sünonüüm, kui peame silmas midagi, mis kestab ööpäeva, või kedagi, kes on vähemalt 24 tundi vana: *kümmekond päeva vana, ööpäevane teekond ~ päeva-teekond, ööpäevane viivitus ~ päevane viivitus*. Kui on tarvis midagi rõhutada, siis kasutame mõlemat sõna:

*ööd ja päevad läbi,
töötab kümme tundi ööpäevas.*

Metonüümselt kasutatakse *päeva* pikema aja märkimiseks:

*vanul päevil,
elab eilses päevas,
mure homse päeva pärast,
murepäevad,
elupäevad.*

Ööst ja päevast räägime vastavalt sellele, kas tegemist on parasjagu valge või pimedaga ajaga. Seega algab tavaarusaama kohaselt uus ajaline arvestus uue päevaga ehk siis, kui päike hakkab valgust andma. See on ka loogiline, sest

inimene on ärkvel, tegutseb valgel ajal ja puhkab, magab pimedal ajal. Kui ta selle vastu eksib, siis öeldakse *nagu sant siga peale päevalooja veel ametis*. Ega ilmaasjata ole eestlane nimetanud valget ajavahemikku ööpäevas ja päikest sama sõnaga *päev*:

*päev juba suures kõrges,
päeva tõusust loojakuni,
päisel päeval,
päise päeva ajal,
tahtsin päeva ajal koju jõuda,
mis seal karta, päevaaeg ju.*

Öö on meie arusaama kohaselt seotud pimedusega, päevavalguse puudumisega, sestap on meile mõistetav ka sõna *öö* metafoorne kasutus: *planeedi päeva- ja ööpool* 'planeedi varjus olev külg', *inimelu ööpool, orjaöö*. Kui me ütleme, et *see juhtus pühapäeva öösel*, siis me ei saa aru, kas asi juhtus lõppeva ööpäeva viimastel tundidel (kui oli juba pime) või algava ööpäeva esimestel tundidel (kui on pime või kui on alles pime), seega on vajalik täpsustus:

see juhtus pühapäeva öösel kella üheteistkümne paiku ~ pühapäeval vastu ööd; see juhtus pühapäeva hilisööl ~ pühapäeva öösel vastu esmaspäeva.

Päev

Eestlane räägib päevast enamasti kui töötegemise ajast ehk siis tööpäevast.

Heinaajal, siis pidid jo päivätõusust tüöl olema, Suvõl tull alate päävätõösõngo aigo ja vaihhõl ka inne päivä üless tulla. Mõnikõrd sait tuu tunni vai puul pikutada kas süüm aigo vai lõun aigo, alate saa õs tuudke. Ödago jäl sait makama alate peräh päivä (Kaal & Must & Ross 2005: 289).

Suvve olli muduki enne päevä tõusu ja õhtu jälle perän päevä. Lina kakuti seni, ku näi (Kaal & Must & Ross 2008: 124).

Tegutsemise aeg on kätketud keelendesse *minu päev algab kell viis, heinaajal tehakse pikki päevi*. Väljenditesse *päev läheb peremehe poole* ja *päev läheb sula-se poole* on sisse kodeeritud vastavalt valge aja ehk tööpäeva pikenedmine ja lühenemine. Päevast aega on hinnatud kõrgelt: kes *päeva varastab*, on *päeva-varas* ehk laiskvorst, kes *ei näe valget päeva*, on joodik.

Päeva liigenduse aluseks on Päikese seis ja tema liikumine. Kui me ütleme *päeva poole ~ päeva peale läks soojemaks*, siis me mõtleme selle all 'mida lähemale Päikese kõrgseisule'.

Päikese kõrghetk kannab nimetusi *päeva süda, südapäev, keskpäev, lõuna, suur lõuna*. *Lõuna* märgib pikemat keskpäevast aega, seda kinnitavad sellised keelendid nagu

poollõunat, poole lõuna ajal 'kella 1–3 ajal' (Saareste IV: 814),
poes on lõuna,
peavad mitu tundi lõunat,
lõunapuhkus,
lõunati 'lõunastel aegadel' (*hommikuti olen tööl, lõunati juba kodus*).

Lõuna on pikem aeg kui ainult söömiseks ja puhkamiseks tarvilik:

lõunane lüps,
lõunane palavus,
lõunatundidel palavaga ei niidetud,
lõunavahe venis õige pikaks.

Lõunale lähenevat aega kutsutakse *nooreks lõunaks*:

keskomingo ja lõune vahekohta öötasse, nää ma põle täna kedagist teind üht, noor lõuna juba käe, nuor lõune, keskhommiku ja lõuna vaeajal k. 11 paiku (EKFA).

Lõunase aja puhuks on olnud ka spetsiaalne teretusvormel *Tere lõunast!* Täna naseks on see kasutusest taandunud ilmselt ka seetõttu, et praegusaja urbaniseerunud inimese mõistes on *lõuna* märksa lühem aeg. *Lõuna* selliseid alajao-tusi ja nende konkreetseid nimetusi ei ole paljudes keeltes.

Päevaperioodide algus ja ajaline kestus on üpriski ebamäärane ilmselt seetõttu, et ööpäeva pime ja valge pool ei ole Eesti laiuskraadil alati ühesuguses vahekorras, see muutub ühes aastaegadega. Seetõttu jaotati päev, õigemini ärkveloleku aeg, talviti ja suviti erinevalt (vt Vahtre 1991: 13 jj). Näiteks alates künnipäevast (14. aprillil) algas (töö)päev juba enne päikesetõusu, pärtlipäevast (24. augustil) oli päev ehk valge aeg juba nii palju lühem, et ei peetud enam vajalikuks eristada keskhommikut:

keskhommik pidi minema juba pärtlisepäevast kinni (Kul),
Pärtlipäeval kaub keskhommik ära ja siis antakse kaks kord süia (Väike-Maarja).

Selline looduslähedane ajaarvamine ei saanud olla kuigi täpne ja konkreetne ning sellepärast piirdubki *päeva* keeleline kasutus mittekongkreetses kestuses tähistamisega. Me ei tea, kui pikk on tundide arvu poolest *pikk päev* ja kui lühike on *lühike päev*. Nii laiendatud kui ka laiendamata kujul väljendab *päev* konkretiseerimata, ebamäärast ajalist kestust. *Päeviti* võib tähendada korduvat tegevust: *mõni ajab habet päeviti, mõni ülepäeva* (EKSS), kuid seda on võimalik tõlgendada ka viitena päevasele ajale tervikuna: *päeviti on veel soe, aga ööd on juba jahedad* (EKSS). Sõnaliigilt substantiivi ja adverbis vahele paigutatud *päeval* tähistab üldisemalt päevast aega, s.t tegevus toimub mis tahes päeval ajal:

*haige ei leidnud rahu ööl ega päeval,
päeval olen tööl.*

Päeva kestust aitavad mõnevõrra täpsustada asesõnad *terve, kõik*, kaassõnad *otsa, läbi*, arvsõna või arvsõnaline asesõna koos partitiiviga:

*kaks päeva,
paar päeva,
ööd ja päevad,
päevad läbi, päevad otsa.*

Kuid ka selline keelekasutus ei ütle meile midagi tegevuse tegeliku kestuse kohta, vaid annab edasi umbmäärast pikaajalist tegevusaega nagu ka kinnisväljend *ööd ja päevad*. See on arusaadav, sest inimene tajub ümbritseva ruumi objekte nende väliste omaduste kaudu, mille hulka kuulub füüsiliste parameetrite kõrval kahtlemata ka kestus. Teadusliku lähenemise korral langevad välismaailma objektide reaalsed kvantitatiivsed näitajad (kaal, kiirus, vahemaa, kestus jms) ja nende kvantitatiivne hinnang kokku. Naiivse maailmapildi korral on kvantitatiivsed näitajad suhestatud eluliste situatsioonidega ning kvantiteetide hindamine psühholoogiseerub, subjektiviseerub ning omandab aksioloogilise tähenduse. Tavaarusaama kohaselt kvantiteeti mitte niivõrd ei loendata ega mõõdetata konkreetset, kuivõrd eeskätt hinnatakse.

Ennelõuna

Aega enne ja pärast Päikese kõrghetke nimetame vastavalt *ennelõunaks* ehk *hommikupoolikuks* ja *pealelõunaks* ehk *õhtupoolikuks*.

Kuna ennelõunane aeg on töötegemiseks produktiivsem, inimene asub tööle pärast õist pikemat puhkust.

Hommikune töö kuld, õdakune töö muld (EV 1460).

Hommikune aeg – kuldne aeg (EV 1457), on siis ilmselt ka üks põhjusi, miks ennelõunane aeg on liigendatud põhjalikumalt kui pealelõunane aeg.

Uus päev ehk homme algab hommikuga. Seda kinnitab tõsiasi, et lääneme-resoome sõnad *hommik* ja *homme* on samatüvelised (Mägiste 2000: 373). Nii on ka näiteks inglise keeles: *tomorrow* ja *morning*, saksa *Morgen* märgib ühteaegu nii hommikut kui ka homset päeva, vene keeles on *завтра* 'homme' ja *завтрак* 'hommikueine'.

Hommik kui päeva algusosa

Päeva alguseks loetakse hommikut: *päev on alles hommikus*. *Hommik* ei alga meie arusaama kohaselt mitte päevatõusuga, vaid enne seda, siis kui päikesetera ei ole veel silmapiirile tõusnud, kuid annab juba valgust. Seega algab päev valgenemisega. Hommiku esimesel lõigul on eesti keeles mitu nimetust: *koit ~ koiduaeg ~ koidupalang ~ koidik, agu ~ aoaeg, puhe ~ hommikupuhe ~ puhteaeg*. Seda kinnitavad ka temporaalse tähendusega 'väga vara' väljendid

enne kukke ja koitu,
enne kukekoitu,
kolm koitu enne kukelaulu,
kolm koitu enne seasõitu,
kolm koitu enne vareseid.

Kukke kui päevatõusueelset ärkajat nimetatakse sageli keelendeis, mis märgivad väga varajast aega:

enne kukelaulu,
enne kukke tõusis juba üles,
hakkasime hommikul esimeses kukelaulus juba minema (EKFA).

Koidule järgneb *päevatõus, päikesetõus*. Kui päeva alustatakse koos päikesega, siis öeldakse *Erkas varakult päiväga rinnu* (Kuu). Koit ja päikesetõus on unest virgumise aeg.

Hommik kui hommikune pool päevast kui hommikupoolik

Hommik kestab üsna pikka aega, miks muidu eristatakse selles mitut järku: *varahommik, hilishommik, keskhommik, noor keskhommik, hiline keskhommik, kõrge keskhommik* (Saareste IV: 814), *suur valge*. Mingit hommikuse aja lõiku tähistab hulk teisi keelendeid:

*varane, hiline hommikutund,
kui virgusin, oli õues juba suur hommik,
kirjandushommik 'hommikupoolikul toimuv etendus',
hommikuse unega,
hommikusest ajast hoolimata,
hommikune 'hommikupoolne' vahetus,
hommikused uudised.*

Ka metonüümne *eluhommik* näitab, et hommik on suhteliselt pikk ajavahe-
mik. Siit järeldub, et *hommikuks* võib pidada tervet hommikupoolikut. Veelgi
ebamäärasem on *keskhommiku* kellaajaline piiritlemine. Kirjalike andmete
järgi võis *keskhommik* alata juba kell kaheksa või üheksa, kesta üheksani või
poole üheteistkümmeni (nagu lõunagi, mis kõikus kella 12 ja 16 vahel), kuid
selle lõpuajaks on enamasti siiski kell üksteist.

*Kui päev oli jo mehe kõrgusel, siis üeldi: teil viel magata, päiv on ju noores
keskhommikus (EKFA)* – selle näite varal võiks arvata, et keskhommiku algus-
ajaks on peetud vägagi varajast aega, sest kui päev on mehe kõrgusel, siis ei
ole see veel kuigi kõrgel.

Selline üsna suur kellaajaline kõikumine võib tuleneda sellest, kas tege-
mist on kevadepoolse või sügisepoolse suvega, milline töö on parasjagu käsil
ja nähtavasti on oma osa ka paikkondlikel erinevustel. Käesoleva artikli seis-
kohalt ei ole oluline päevajaotuste kellaajaline täpsus, vaid see, kas päeva-
jaotusi on võimalik identifitseerida keeleandmetele toetudes.

Et keskhommik võis hõlmata üsna pikka ajalõiku hommikust, seda kinni-
tab asjaolu, et keskhommikus eristati omakorda selle osi:

päev on juba noores keskhommikus, päev pooles keskhommikus (EKFA).

Ka väljend *peremees keskhommikust karjalõunani* 'väga lühikest aega pere-
mees' annab aimu, et keskhommik võis kesta kella 11ni, sest karjalõuna ajaks
on loetud tundi enne keskpäeva ehk siis kella 11. Keskhommiku ja lõuna va-
hele jäävat perioodi nimetatakse lisaks *karjalõunale* veel nii:

*lõunaesik,
noor lõuna,
lõunarind,
(aeg juba) vastu lõunat.*

Keskhommik hommikupoolse aja keskpaiga märkijana on kasutusel tänapäe-
vani. Näiteid internetist:

Kõige rohkem tööõnnetusi juhtub keskhommikul. Tööinspektsiooni aastakokkuvõtte põhjal juhtus mullu kõige rohkem tööõnnetusi kella 10 ja 11 vahel.

Arenguvestluseks tuleks varuda vähemalt paar tundi, kusjuures kõige sobivam on keskhommik ja pealelõunane aeg.

Pealelõuna, pärastlõuna

Kui päeva esimese poole keskmes on hommik kui töötegemise aeg, siis päeva teise poole keskmes on õhtu kui töö lõpule jõudmise ja puhkuse aeg. Õhtupoelses ajas ehk õhtupoolikus eristatakse *varajast ja hilist pärastlõunat*, öeldakse ka *päev on pooles õhtupoolikus*, kuid keeleliselt on tihedamalt kaetud mõiste *õhtu*. Erinevate keelendite rohkus annab märku sellest, kui oluliseks on seda osa päevast peetud:

*varajane õhtu,
hilisõhtu, õhtuhakk 'õhtu algus',
õhtuaeg,
õhtu eel,
vastu õhtut,
päev kisub õhtule.*

Õhtu kui päeva lõpuosa

Kuigi üldiselt määratletakse õhtut päeva lõpuosana, on eestlaste maailmapildis õhtul täita üsnagi pika ajalõigu roll päeva jaotuses. Õhtut iseloomustab pikem ajaline kestvus:

*pikk õhtu,
õhtu otsa,
terve õhtu.*

Õhtutund ei märgi mingit konkreetset õhtust aega, vaid pigemini üldist:

*hiline, varajane õhtutund,
õise eluviisiga loomad alustavad jahti õhtutundidel.*

Hüvastijätuvormelisse *Head õhtu!* on sisse kodeeritud pikem ajaline kestus ning sellega soovitakse õhtusele olemisele (ja tegevusele) kordaminekut. Ka

metonüümsed kasutused *eluõhtu* ja *elu hakkab õhtusse jõudma ~ kaldub õhtusse* on rajatud arusaamale, et õhtu on millegi, käesolevates näidetes elu, viimane osa.

Õhtu kui tööpäeva lõpp

Kui me ütleme, et *läksid ~ jäid ~ said õhtule*, siis see tähendab seda, et tööpäev lõppes või lõpetati, kuid ei selgu, millal see aset leidis, kas loomuldasa päeva jõudmisel viimasesse faasi või millestki tingituna tavalisest varem või hiljem. Vrd *vihm laskis kartulivõtjad õhtule juba lõunast, saime õhtule alles loojangu eel*, milles on aeg konkretiseeritud. Oluline on siin seegi, et nii saame öelda õhtupoolse, kuid mitte hommikupoolse aja kohta:

saime õhtule juba kell kaks (*saime õhtule keskhommikul).

Siit võime järeldada, et õhtu märgib tööjärgset aega, kuid alles alates lõunast.

Õhtu kui tööpäeva lõppemisele on ilmselt rajatud kujund väljendeis *omadega õhtul*, mis tähendab inimese kohta öelduna, et tema nii füüsiline kui ka vaimne jõud on otsakorral või lausa lõppenud:

rabas eluaja tööd teha, nüüd on omadega õhtul;

Tammiku vana Kaali oli ka omaga õhtsele jõudand 'elu on lõppenud, surm' (Kaa).

Elutu asja kohta tähendab see kasutuskõlbmatuks või funktsioneerimisvõimetuks muutumist:

uus auto, aga juba omadega õhtul;

firma on omadega õhtul.

Õhtu jaotused on *varane õhtu*, *keskõhtu* 'kella 18 paiku' (VN_g), *videvik* ~ *videvikutund* ~ *videvikuaeg* ehk *hämariik*, murdeti ka *vesper* (Võn), mille iseloomulikuks tunnuseks on poolpimedus ja *hilisõhtu*. Õhtusel poolpimedal ajal enamasti puhati tööväsimust ja valmistuti õhtuseks tegevuseks. *Videvikku* ~ *videvikutundi pidama* märgib mõnetunnist puhkus õhtul pärast loomade talitamist kuni tule ülesvõtmiseni:

õhta mindi videvikku pidama;

õhtad olid pikad, ei taht nii vara tuld võtta siis sai ikke videvikku peetud, reägiti kodokäijatest ja... (Juu);

Es kedrata mitte, es kojota võrka koa mitte (Muh);

videvikku pidama 'õhtuhämaruses ilma lampi süütamata mõne tegevuse või vestlusega aega veetma' (Trm).

Seda löiku õhtust on peetud ilmselt vägagi oluliseks, teada on teretusvormel *Tere hämarikku!* (Krk), mis ei ole saanud tekkida tühjale kohale. Interneti keelekasutusele toetudes võib öelda, et videvikupidamine pole võõras tänapäevalgi:

Üks müstiline aeg oli ja on ka praegu videvikupidamine, kus väga loomulikult tuleb rahu inimesse.

Paiguti on lisaks *videvikule* eristatud õhtul veel *suitsuaega*:

Suitsuaeg oli õhtu peale videvikku. Ahi pandi küdema (EKFA).

Saareste sõnaraamatus on *suitsuaeg* hoopiski 'lõunaeelne aeg, hommiku ja lõuna vaheaeg' (Saareste IV: 814), kuid väljend *öö ja vöö, videvik ja villkinnas, suitsuaeg ja suursukk* (EKFA) vihjab siiski selgelt õhtusele ajale.

Söögikorrad

See, et eestlased on jaotanud päeva detailselt osadeks, mis kannavad spetsiaalseid nimetusi, kõneleb sellest, et päev kui valge aeg täideti tihedalt tööga. Intensiivne töö nõudis ka vaheaegu, et kosutada hinge ja kinnitada keha. Selleks tuli leida kõige sobivamad ajad. Selle kirjutasid ette looduslikud tingimused, näiteks hommikune jahedus kui tööd soodustav tegur ja keskpäevakuumus kui ebasoodne tegur, ja ka tööritm.

Töötegemise ja puhkuse vaheldumine jagasid päeva lõikudeks. Söögikorrad olid küll tihedalt seotud vahepuhkusega, kuid tühi kõht ei määranud ega reguleerinud päeva jaotust, söögikorrad lihtsalt sobitati vahepuhkusega – pikematel puhkeaegadel söödi tugevamalt, lühikestel pausidel kergemalt:

Süümaig, konas süvväs, lõuna, konas peetäs, õtak tule iks omal ajal (EV 11313).

Selle seisukoha kasuks kõneleb ka asjaolu, et päeva põhijaotused tähendavad üksiti einestamist sel ajal, kuid mitte vastupidi:

hommikut võeti koos perega, keskhommikut söödi, lõuna toodi põllule.

Lühikest hingetõmmet lubati pikematele lisaks pikkadel suvistel tööpäevadel ja siis võeti oodet, kuid ei sõna *oode* ega tema sünonüümid *kannatis, kost, vahepala* ei sisalda temporaalsuse tähendust:

ootest 'pruukost lõune ja õhtusöögi vahel' (EKFA),
kahe söögi vahel tuuakse kannatist (MS),
magaje kost 'õhtusöök' (MS),
vahepalust võtma 'oodet võtma', meite Ann võttas ikka vahepalust (EKFA).

Oote-mõistet ei ole väga paljudes keeltes. Keeleandmed kinnitavad, et söögi-aegadeks nimetati paikkonniti üksnes tugevamat söömaaega. Hommikust kehakinnitust ei peetudki õigeks söömiseks, ilmselt sellepärast, et siis söödi vähe ja kergelt toitu. Lõuna-Eesti keelealal nimetati hommikusööki *pruukostiks*. Tänapäevalgi tunneme *linnupetet*, mis tähendab samuti kergelt hommikueinet. Ning esimene tõsisem söömaaeg oli keskhommikul ning seda nimetati *söömaajaks*. Ka *pruukost* ja *linnupete* ei kätke endas aja tähendust. Paistust on üles kirjutatud järgmist.

Peris kõrralisi söögi aigu olli iki kolm, aga ommuku enne tühüminekut süüdi ruukosti [---]. Ommukusüük anti kellä katsma paiku [---]. Lõune olli iki kellä kate aal. Siss anti viil kah õhtu uutset, kudas juhtusi, kellä kuue paiku.

Harglast on kirja pandud, et

Kõkö edimene süük oll pruukuss. Perän pruukust tull suuma aig 'söömaaeg', siss lõunõ, siss õdak.

Rõugest on pärit järgmine kirjeldus.

Söögi aigõ nime olli: hummogut es süvväki, edimäne süümine oll suuma aigu ja tuud kutsuti suuma aoss. Tõõnõ oll lõõna ja kolmass õdag.

Räpinas on suviseid söögikordi kirjeldatud järgmiselt.

Suvõl jüripääväst mihklepääväne süüde pääväl neli kõrda. Hummogo inne tüühõ minekot vai mõnikõrd, ku varra tüüühõ är minte, sõss süüde kellä viie vai kuvvõ paiko pruukost. [---] Pruukostiss süüde suurõmbalt jaolt leib ja hapupiim. [---] Süümaaig süüde kellä katsa vai ütsä paiko. Lõõna süüde kellä katõ vai kolmõ paiko, õtak süüde õdago hämäräga. Mõnikõrd, ku rassõ tüüd tete, [---] sõss süüde ka uuted, nigu lõunõ- ja õdago oodot.

Kuna päevane tööaeg oli jagatud enam-vähem võrdseteks ajalisteks lõikudeks, mida eraldas üksteisest söögivahe, ja nende lõikude sees tehtav tööhulk oli kogemuste järgi samuti ligikaudu võrdne, nii et tollasele talupojale sellisest täpsusest piisas, siis on hästi mõistetav, et *söömavahe* käibis ka üldmõistetava

ajaühikuna: *põld on kaks söömavahet* (Lüg). See tähendab, et põllu jõudis niita, künda vms kahe söömavahe jooksul. Kvantiteedisuhted omandab inimene kognitiivselt, kogemuslikult ning see põhineb eeskätt objektide omavahelisel võrdlusel, omaduse määr samastatakse objektiga, mida käsitatakse selle määra tüüpilise kandjana. Eesti keeles on teada, et näiteks vanad raskusmõõdud puud, leisikas (pool puuda) olid käibel intensiivsuse tähistajatena:

puud söimu ja leisik laimu (Jäm),
pool puuda külma 'väga külm' (Lüg).
sai mitu puutta naartus (Se).

Pinnamõõduga vakamaa on märgitud suurt hulka: *pool vakamaad lapsi* (Rap).

Ajaühikuna on *söömavahe* ja suure koguse tähistajana on *vakamaa* mõisteta-
v väljendis

sinusuguseid peksan läbi vakamaa söömavahes, kui tükitööks võtan (Kul);
äi jova neid [vandesõnu] söömavahes mitte üle aja tõsta (Kul, Rei, Kõp).

Võrdluse *pikk kui söömavahe* ajaline tähendus märgib ka füüsilist pikkust:

Ta kleidihänd oli nii pikk-pikk nagu suine söömavahe (Kul),
See voorvanker on nenda pitk kui üks söömavahe (EKFA).

Ka väljendi *pikk nagu pühadevahe* puhul on tähendusülekanne sama, temporaalse tähenduse kõrval on füüsilise vahemaa ja pikkuse tähendus:

suvine päev on pikk nagu pühadevahe;
tee on pikk nagu pühadevahe;
leib ~ vorst ~ pudel ~ seelik ~ mees on pikk nagu pühadevahe (EKFA).

Milline on selle metafoori tekkemehhanism, vajab omaette süvenemist.

Eestlased ja teised

Eestlase arusaama kohaselt on ööpäeva jaotumise aluseks inimese ärkveloleku ja tegutsemise aktiivsus, päeva keskmeks on lõuna ning päeva pooltel on oma nimetused *ennelõuna* ja *pealelõuna*, mis omakorda jaotuvad osadeks.

Mitte kõik rahvad ei jaota päeva samal viisil. Kui meie arusaama järgi kontseptualiseeritakse hommikut kui pikemat ennelõunast aega (nimetatused *hommikupoolik*, *ennelõuna*), siis näiteks venelased mõistavad hommikut kui ärkamisjärgset aega, mil tehakse kõigest ettevalmistusi eesseisvaks (töö)päevaks,

pestakse, riietutakse, süüakse (Šmeljov 2002: 57). Aleksei Šmeljov teeb järelduse, et vene naiivses maailmapildis sõltub ööpäeva jaotamine osadeks eeskätt sellest, mida inimene teeb nimetatud ajal. Selle taustal näib eestlaste puhul asi olevat pigem vastupidi: teinud kindlaks, milline ajalõik on käes, teab ta, mida tuleb teha, vrd

Igal asjal oma aeg (EV 420);

Tee tööd töö ajal, aja juttu jutu ajal (EV 12492);

Tee kõik omal ajal (EV 11785);

Omal ajal öö, omal ajal töö ja omal ajal söö (EV 1250);

Maarjapäev toob keskhommiku ja rukki vihk viib keskhommiku (EKFA);

Ku sügüse kurõ är läävä, sis veevä lõunõ üteh är (Vas).

Meil kestab hommikupoolik keskpäevani. *Hommikupooliku* sünonüümiks on sageli *hommik*. Keskpäevale järgneb õhtupoolik, kuid me ei nimeta seda *õhtuks*. Eesti keeles vastanduvad *hommikupoolik* ja *õhtupoolik*, kuid mitte *hommik* ja *õhtu*. Näiteks kell 10 ja kell 16 algavaid istungeid nimetame vastavalt *hommikuseks* ehk *ennelõunaseks* ja *pealelõunaseks istungiks*. *Õhtuseks istungiks* peame ilmselt sellist, mis algab tunduvalt hiljem, pärast kella 18. Vene keeles on seevastu vastandatud *hommik* ja *õhtu*. Näiteks kui arst võtab vastu kella kahest kuueni pealelõunal, siis meie ütleme, et arst võtab vastu õhtupoolikul ehk peale lõunat, venelase arusaama kohaselt võtab arst vastu õhtul (vt Šmeljov 2002: 60 jj).

Päeva osade erinev kontseptualiseerimine kajastub ka teretus- ja hüvastijätuvormelites. *Tere varahommikust!* ja *Tere hommikust!* annavad meile teada hommiku kestvusest ja me kasutame viimast vähemasti keskhommikuni. Samas vene *Доброе утро!* on sobilik öelda inimesele vahetult pärast ärkamist. Vene teretusvormelitele *Добрый день!* ja *Добрый вечер!* vastu on eesti keeles panna teretusi igaks päevaosaks või isegi selle allosade tarvis:

Tere hommikust! Tere varahommigust! (VNg), *Tere hilishommikust!* (VNg),

Tere päevast! Tere lõunast! Tere keskpäeva! Tere lounest! (VNg),

Tere õhtust! Tere hämarikku! (Krk).

Hüvastijätuvormelitele *Head päeva!*, *Head õhtu!* vastavaid ajaspetsiifilisi ütlusi vene keeles polegi. Aleksei Šmeljovi arvates mõjuks sellistesse vormelitesse kaasatud ajamarker vene keeles tungimisena inimese privaatsfääri. Tõepoolest, venelane tajub päeva eri järke, eriti hommikut ja õhtut lühiajalisemana ja isikukesksemana kui eestlane. Ka eesti keeles sisaldavad näiteks

Ilusat ~ kena päeva!, Ilusat ~ kena õhtut!

ja veelgi enam

Ilusat ~ kena päeva jätku!, Ilusat ~ kena õhtu jätku!

isiklikumat kordaminekusoovi. Nende väljendite puhul eeldatakse, et soovija on mõnevõrra kursis adressaadi tegemistega. Kui eestlase *Head aega!* sisuks on soov, et aeg läheks hästi, siis vene *До свидания!* vasteks oleks nii grammatiliselt kui ka sisult *Kohtumiseni!* Ning mingit soovi see ei sisaldagi.

Olen tähele pannud, et ETV venekeelse “Aktuaalse kaamera” diktorid kasutavad nähtavasti eesti keele ja kultuuriruumi mõjul vahel väljendit *Хорошего вам дня!*, mis ei mõju sugugi venepäraselt.

Kokkuvõtteks

Eesti keeles mõistetakse ööpäeva kui pimedat ja valget aega, viimast kui tööpäeva. Sellest seisukohast on *hommik* kui päeva produktiivne lõik detailselt osadeks jaotatud ning ulatub ajaliselt kuni lõunani. Seevastu *õhtut* mõistetakse ajalise tähenduse kõrval ka kui töö lõpetamist ja üleminekut puhkeajale mis tahes ajal alates lõunast (*kell kaks jäädi juba õhtule, õhtule saadi alles loojangu eel*).

Eestlaste ööpäeva jaotamise aluseks on looduslähedase inimese arusaamad maailma asjadest. Otsene sõltuvus looduse ja aastaegade vaheldumisest meie laiuskraadidel ning elamine vastavuses nendega sundisid peale tsüklilise ajaarvestuse, teatud aasta- ja päevaperioodide suurem väärtustamine kajastub ka keeles. Uusaja eestlasel ei ole aeg enam tsükliline, see on pigem lineaarne, kuid me opereerime nende mõistetega.

Kirjandus

EE 10 = Kaevats, Ülo (peatoim) 1998. *Eesti entsüklopeedia*. 10, Türi-y. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.

EKFA = Eesti kõnekäändude ja fraseologismide andmebaas (<http://www.folklore.ee/justkui> – 21. aprill 2011).

EKSS = *Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat* 1988–2007. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

EMS = Eesti murrete sõnaraamat II 1999. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Kaal, Helju & Must, Mari & Ross, Eevi (toim) 2008. *Ennemustitsel Mulgimaal*. Valimik korrespondentide murdetekste VII. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

EV = Hussar, Anne & Krikmann, Arvo & Normann, Erna & Pino, Veera & Sarv, Ingrid & Saukas, Rein (koost). Krikmann, Arvo & Sarv, Ingrid (toim) 1980–1988. *Eesti vana-sõnad I–V*. Tallinn: Eesti Raamat.

Hiiemäe, Mall 1981. *Eesti rahvakalender II*. Tallinn: Eesti Raamat.

Kaal, Helju & Must, Mari & Ross, Eevi (toim) 2005. *Kuiss vanal Võromaal eleti*. Valimik korrespondentide murdetekste VI. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts.

Mägiste, Julius 2000. *Estnisches Etymologisches Wörterbuch I–XII*. 2. Auflage. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Saareste, Andrus 1958–1963. *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–XXII*. Stockholm: Vaba Eesti.

Šmeljov 2002 = Шмелев, Алексей. *Русская языковая модель мира*. Москва: ООО Книга по Требованию.

Vahtre, Lauri 1991. *Eestlase aeg*. Uurimus eesti rahvapärase ajaarvamise ajaloost Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Ajaloo Instituut.

Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn: Valgus.

Summary

How Do We Understand the Twenty-four Hour Period

Asta Õim

Key words: day and night, lexicon, phraseology, real and naive worldview, semantics of images

The article focuses on the notion *ööpäev* ('twenty-four hours, day and night') and the subdivisions of the term in the Estonian language. Attempt is made to ascertain how Estonians render meaning to *ööpäev* and what are the content-wise considerations for periodising the *ööpäev* and *päev* ('day'), and whether the reasons for periodisation in different languages are similar or not. In the Estonian language, the period of daylight is understood as work-time. Proceeding from this standpoint, *hommik* ('morning') as a productive section of the day is segmented in a detailed manner and time-wise lasts

until lunch. The evening (*õhtu*), on the contrary, is understood, besides time-wise notion, as the finishing of work and transfer to the rest period from any time since lunch (*kell kaks jäädi juba õhtule* ('they called it a day already at two o'clock'); *õhtule saadi alles loojangu eel* ('they finished work only before sunset').